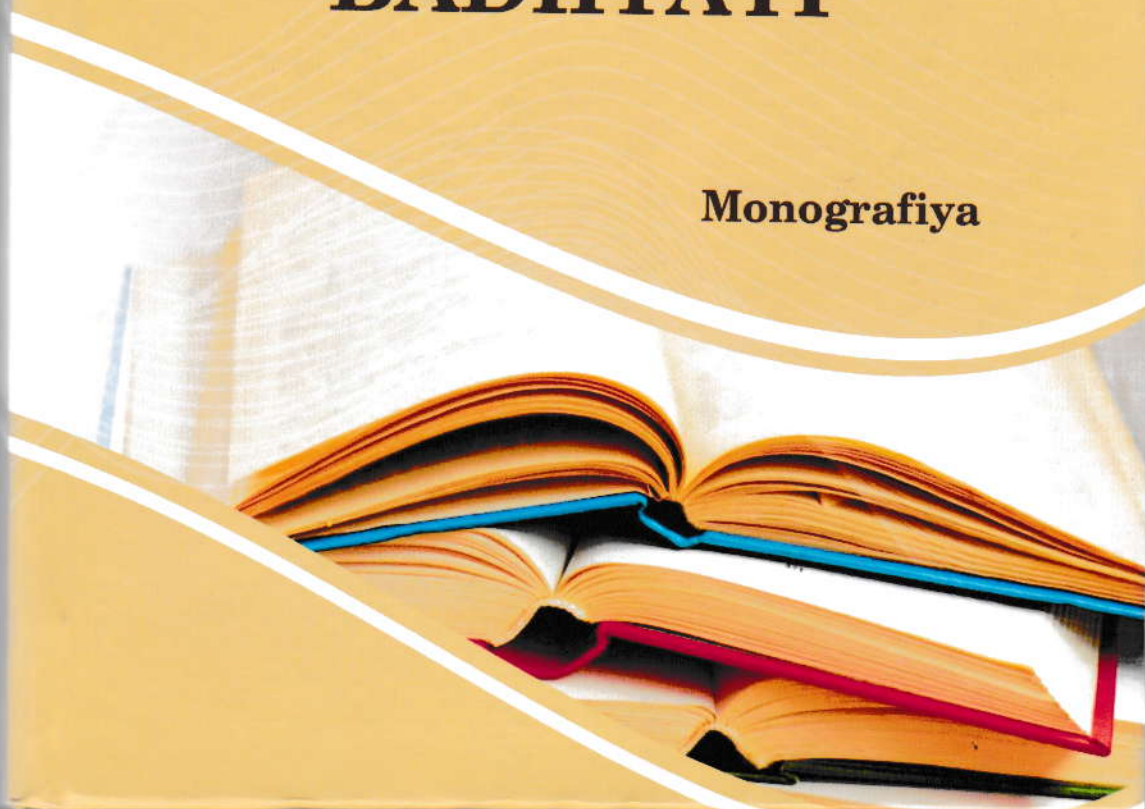

BOTIROVA SHAXLO ISAMIDDINOVNA

NOAN'ANAVIY QISSALAR BADIYYATI

Monografiya

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

BOTIROVA SHAXLO ISAMIDDINOVNA

**NOAN'ANAVIY
QISSALAR BADIYYATI**

Monografiya

«Renesains sari»
Toshkent – 2024

UO'K 82-31
KBK 84-44
B-81

Mas'ul muharrir:

Umrzoq Jumanazarov – filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchillar:

Ravshanxo'ja Rasulov – filologiya fanlari doktori, professor.

Abdulhamid Xolmurodov – filologiya fanlari doktori, professor.

Ushbu monografiya zamonaviy nonoan'anaviy qissalarda uslub va janr, syujet, kompozisiya, lirik kechinma, obraz va obrazlilikda xronotop va badiiy vaqt kategoriyasi, jumladan, ijtimoiy o'sish-o'zgarishlar mohiyatini sistembutunlikdagi o'rnini ochib berish, qissa janri strukturasida badiiy uslub, yozuvchi uslub, ruhiy-falsafiy tahlil negizida obrazning ochib berilishini asoslash hamda badiiy talqin mohiyatida davr va undagi voqeliklarni paydo bo'lish omillari bir janr doirasida aks etish tamoyillarini sintezlash va idroklash yaxlitlik kasb etishini o'rganish, qissalarda noan'anaviy obrazining o'ziga xos qirralarini bir-birini to'ldiruvchi muhit suvratida millatning muqaddas tushunchasiga mantiqiy urg'u berish, istiqlol davri qissalaridagi jahon va o'zbek yozuvchilari olib borgan badiiy izlanishlarda voqelikni yaratish fragmentlarining evrilishlar nuqtai nazaridan global dunyo sarhadlarining yaqinlashuvi (ruhiy-ijtimoiy iqlim)ni badiiy obraz o'zgaruvchan hodisa ekanligini davrlar silsilasida ro'y bergan ijtimoiy-madaniy munosabatlar tig'izlashuvi fonida baholash mezonlari tadqiq etilgan.

Monografiya adabiyotshunos olimlar, o'qituvchilar, doktorantlar, magistrlar, talabalar va qissachilik bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga bag'ishlangan.

UO'K 82-31
KBK 84-44

ISBN 978-9910-9359-5-4

KIRISH

Jahon adabiyotshunosligida noan'anaviy qissa janri poetikasi, uning ilk adabiy tur va janrlar diffuziyasida yangilanishlari sintezi borasida qator salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jahon adabiyotining nodir durdonalari qissa janri badiiy takomilida ko'zga tashlanayotgan sifat o'zgarishlari joriy adabiyotshunoslikda xilma-xil aspektda o'rganilmoqda. Ayniqsa janr tabiatidagi shakliy, mazmuniy, uslubiy tovlanishlar ijodkor badiiy mahoratining o'ziga xos xalqasi ekanligini e'tirof etish lozim. Biz global dunyoda matn hissiy tovlanishlarini ehtiyoj zarurati o'laroq tanlab olish imkoniga egaligimizni hisobga olsak, muammo mohiyati o'z-o'zidan ravshanlashadi. Shuni qayd etish joziki, qissa o'rta epik turga mansubligi, undagi qahramonlarning ruhiy olami va sarzanishlari ham turlicha bo'lishini unutmagan holda, bugungi o'zgarayotgan dunyoda badiiy so'z (janr)ga bo'lgan munosabat ham xilma-xil va noodatiydir. Ana shular takomilida mazkur muammo Yangi O'zbekiston adabiyotshunosligining nazariy-ilmiy masalalaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Dunyo adabiyotidan noan'anaviy qissa janrining yangicha nazariy asoslari oldingi qoliplarni o'zgartirishga olib keldi. Xususan, noorganik qissalar bilan organik qissalar jahon va o'zbek yozuvchilarida salmoqli o'rin egallab ulgurdi. Mana shu jihatlariga amal qiladigan bo'lsak, qissalardagi turli xil tasvir usullari, tekshirish metodologiyasini ham tubdan o'zgarishga olib kelmoqda. Noan'anaviy qissadagi uslub va janriy uyg'unlik, obrazlilik har bir yozuvchi o'zining uslubiy tutumlaridan turib yondashishini hisobga olish zarurligi muhim. Chunki qissa tabiatida maishiylikdan umuminsoniylikka, modernizmdan postmodrenizmga o'tish chiziqlari hamon saqlanib, o'zining sistembutunligida ilgarilab borayotgani bor gap. Olam ichida kichkina bir olam shaklida qissalar ham o'zining mantiqiy rivojlanishlarini keyingi o'n yilliklarda muhit bilan chambarchas bog'lay olganligi e'tiborga shoyondir. Mana shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, qissada poetologik konstruksiya xuddi iqlim o'zgarishlari kabi inson ruhiyatida kechayotgan ekologik ruhiy-falsafiy kechinmalar fonida namoyon qilinmoqda. Haqli savollar tug'ilishi tabiiy bo'lgan ob'yektiv munosabat talqin xilma-xilligini idroklashga yo'l ochishi tabiiydir.

Istiqlol yillarida yaratilgan qator rang-barang mavzulardagi qissalarda o'zbek adabiyoti tarixidagi qariyb ming yillik epik vaqt ko'lami qabarib ko'rinadi. Chunonchi qissaning so'nggi bir asrlik tajriba maydonida obrazning urush va urushdan keyingi davr maishiy turmushi kayfiyati, undan keyin yaqin yillardagi modernistik va postmodernistik yo'nalishlardagi asarlarda noan'anaviy tasvir yo'sinlari yorqin bo'yoqlarda namoyon qilindi. Zero, "...adabiyot va san'atga, madaniyatga e'tibor – bu, avvalo, xalqimizga e'tibor, kelajagimizga e'tibor ekanini, buyuk shoirimiz Cho'lpon aytganidek, adabiyot, madaniyat yashasa, millat yashashi mumkinligini unutishga bizning aslo haqqimiz yo'q". Darhaqiqat, o'zbek noan'anaviy qissachiligida badiiy obrazini gavdalantirish borasida o'tgan asr boshlaridan to shu kunga qadar qator saviyador, poetik qiymati rang-barang asarlar yaratildi. Ayniqsa, A.Qahhor, O.Yoqubov, P.Qodirov, Sh.Xolmirzayev, M.M.Do'st, T.Murod, N.Eshonqul, U.Hamdami, I.Sulton, A.Yo'ldoshev, S.Vafo, Sh.Hamro, M.Chovush kabi yozuvchilar asarlari adabiy ta'sir va qiyosiy o'sish-o'zgarishlar negizida namoyon bo'lib, bugungi ijodiy jarayonni baquvvat yaratishlari ekanligini isbotlaydi. Poetik talqin va uslubiy modifikatsiyani har tomonlama qiyosiy o'rganish qissa janri qonuniyatlarining o'ziga xos turfaligini va muammoning dolzarbligini asoslaydi.

¹ Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. – 4 август.

I BOB. JAHON ADABIYOTIDA QISSA JANRI GENEZISI VA TARAQQIYOT TENDENSIYALARI

1.1. Janrning shakllanish bosqichlari va an'anaviylik

Tamaddun ilgarilagani sayin inson ma'naviy olami, moddiy va nomoddiy yashash tarzi, maqsadi, maslagi va orzu-umidlarini idroklash, talqin qilish strukturasi ham yangilana boradi. Negaki, bu jarayonda jahonning ilg'or iste'dodlari texnogen olamning o'ziga xos manerasini o'zlashtirib ulgurishi tayin. Bu o'zlashtirish esa osonlikcha kechmaydi: bir xilda mulohaza qilib, mushohada tarozusida fikrlovchi bani bashariyat o'zining nima uchun yashayotganligini, dunyoga kelishning maqsadi nima ekanligini bilish asnosida botinidagi savollarga javob topishi mumkin. Ammo, kuni kecha urf, moda sifatida qaratilgan adabiy-badiiy janrlar bugun uchun hech bir kitobxonda qiziqish uyg'otmaganidan xavotirga tushishning hech bir achinarli joyi yo'q. XX asrning ibtidosidan intihosiga qadar yashagan an'anaviylik modusi boshqa bir olamga o'tgan dunyoning universal modeli – noan'anaga tomon siljiy boshladi. Misli ko'rilmagan darajada yashash uchun berilgan birgina yer yuzida qanchadan-qancha taraqqiyot bosqichlari qisqa va tez suratlarda ilgarilab ketdi. Buni hazm qiladigan adabiyotshunoslik ham yaratilayotgan asarlarni talqin qilishning izidan yetolganicha, o'zining munosib bahosini berolganicha yo'q, albatta! Mana shu ilmiy muammo sarhadlarini aniqlash, talqin qilish, qiyoslash va struktur-semantikasini chamalash, kerak bo'lsa muayyan "chi-ziq"larda belgilab olish joriy o'zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

XX asr boshlarida "urf" bo'lgan janriy-kompozision izlanishlar sintezi bugungi kunda o'zining umrini ba'zi o'rinlarda yashab bo'ldi desak, haq gapni aytgan bo'lamiz. Chunonchi avtobiografik yo'sinda bo'ladimi, tanqidiy realistik proza shakllaridami, an'anaviy realizm metodi sarchashmalaridan oziqlanadimi, barchasida – inson ruhiy-falsafiy-ijtimoiy-estetik olamini "kashf qilish" vazifasi turadi. Bugun esa bu vazifaning nechog'li ahamiyatga ega ekanligini dalolatlash oldimizga qo'ygan muammoli vaziyatning yechimi sari borishimizni taqozo etmoqda. Jumladan, an'anaviylikdan xoli – noan'anaviylik

(modernizm, postmodernizm) tamoyili yetakchi atribut, talqin qilish manerasi sifatida qaralayotgani, bu jarayonga rosmi naq yigirma yildan oshiq vaqt sinovlarining ta'siri ijodkor quvvai hofizasining namoyon bo'lish bosqichlarida ko'rinishi tabiiy bir holdir.

Janrning ilk ildizlari va taraqqiy etish omillari. Ma'lumki, qissa janrining nazariy qirralarini o'rgangan rus adabiyotshunosligida V.G.Belinskiy, S.Lixachev, N.Nadejdin, L.Golovenchenko, V.Golovko, V.Kojinov, M.Baxtin izlanishlarida janrning ichki tabiati, tuzilishi, janr qoidalarining roman va hikoya oralig'ida poetik funksiyasi, personajlar kechinmalari, roviy nutqi, hikoya qilinishi nazariy asoslangan. O'zbek adabiyotshunosligida qissa janrining I.Sulton, M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, A.Abrorov, U.Normatov, B.Nazarov, S.Mirvaliyev, H.Umurov, Q.Yo'ldoshev, B.Sarimsoqov, A.Rasulov, A.Ulug'ov, D.Quronov, B.Karim kabi olimlar, A.Qozixojayev, M.Boboxonov, D.Xoldrova, Z.Suvonov singari monografiyachilar tomonidan turli jihatlari o'rganilgan, ularning izlanishlarida qissa poetik strukturasini turli xil adiblar misolida ochib berilgan. Biroq bularning hech biri – noan'anviy qissalar poetikasiga alohida to'xtalgan emas.

Bugun yozuvchilar xuddi she'riyat (modernizm) singari ramziy-majoziy ifoda usullarini o'zlashtirdi va bu borada muayyan hayotiy va badiiy tajriba to'plab ulgurgani ham sir emas. Chunki zamona zayli bilan talqin qilishga botiniy ehtiyoj zarurati ana shu prinsiplarda yondashuvni taqozo qilmoqda. Bugungi inson va uning ahvol ruhiyasini aniqlash, kuchli depressiya va texnogen olamda "siquq bir muhit"da voyaga yetayotgan avlodning istaklariga monand yozuvchilar ham shu asosda izlanish, intilish va tajribalarini qiyoslash yo'sinida anchayin ko'lamli ishlarni bajarishga ulgurayotgani yuqoridagi fikrlarimizni to'raligicha quvvatlaydi. Demak, yozuvchi-inson-o'quvchi o'rtasidagi uzviylik ya'ni badiiy kommunikatsiya to'laqonli ramziy-majoziy ifoda mustaqilligining ham yuzaga chiqishiga zamin hozirladi.

An'ana biz ko'nikkan, moslashgan, muayyan tajribalarni o'zida jo qilgan yo'nalish (konsepsiya) sifatida o'tgan asrning 90-yillariga qadar amalda bo'ldi. Ayni istiqloq sharofati bilan noan'ana (modernizm)ning o'lkamiz emas, butun dunyo bo'ylab keng quloqch yoyishi natijasida vujudga kelgan tasvir usulidir. San'at, madaniyatlar

orasidagi birlashuv, uyg'unlashuv, endilikda olam yagona bir oqim ichida taraqqiy etishi, qoloq, fikrlashdan to'xtagan, izlanishdan bosh tortgan xalqlar, elatlarni ham o'zining yo'rg'iga solib yuborishi mumkinligini yana bir bor amalda ko'rsatib berdi. Insoniyat tamaddunining ilk bosqichidan to bugungi kuniga qadar iste'molchi sifatida hayot kechiruvchi fuqaro tarzining o'zgarib ketishi o'sha texnogen olamning ta'siri deb qarash maqsadga muvofiqdir. Global dunyo esa ilmiy va badiiy bilishning aniq chegarasini qizil chiziq bilan chizib berdi. Bu chiziqlarda o'tmish ham, yaqin o'tmish ham, hatto kelajak ham o'z imzosini, muhrini qoldirajagi shubhasiz. Ayni shu tamoyil – qissa janri poetik strukturasida alohida bir konseptual yo'nalish ekanligini, uning nazariy-ilmiy qirralari hali ko'pligini bildiradi. O'sish-o'zgarishlar, kechagi muhim sanalgan qadriyat bugun oyoq ostida yanchilib, yo'q bo'lib ketsa, bugungi zamonaviy insonning orzulari-yu, umidlari chilparchin bo'lsa, ertangi kunning shubha-yu, gumon ostida qolishini ko'rsatib tursa bundan og'ir savdoning o'zi bo'lmasa kerak. Badiiyat qiymati ana shu mezonlarning barchasini o'zida uyg'unlashtirib, yagona estetik markazda aks etish tajribasini namoyon qilib berdi. Bu esa biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan janr – qissaning arxitektonikasini butunligicha idroklash manerasini namoyon etdi. Ana shu ehtiyoj zamirida uslub, shakl, janr va xronotop masalasi turibdi. Buning dolzarbligi shundaki, vaqtida yozilgan asarning talqiniy bahosi vaqtida bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Bir tomondan o'zgarayotgan dunyoda so'z aytish, uni tushunish va tushuntirish uchun yozuvchi-jamiat-o'quvchi orasidagi masofalarning qisqarishi (vaqt) tabiiy bir hol ekanligi ma'lum. Shu ma'noda, har qanday janrning kelib chiqish omillari, taraqqiyot tendensiyalari va o'zgarishga, inqirizoga yuz tutish jarayoni bo'ladi. Bularni jiddiy tekshirish hamda ilmiy isbot va bahosini berish bizning oldimizdagi eng muhim masalalardan biri ekanligini alohida ta'kidlash zarur.

Har qanday janr o'zining ilk yuzaga kelish, taraqqiy etish, yuksalish, xalqning muayyan ehtiyojiga aylanish, tafakkur va didning rivojiga hissa bo'lib qo'shilish bosqichlarini bosib o'tadi. Ilk qissa Qur'oni karimning "Niso" surasidagi payg'ambarlar haqidagi qissalar bilan boshlanishini e'tiborga olsak, juda ko'plab masalalar ayonlashadi. Birgina Odam ato bilan Momo havoning ta'qiqlangan